

Filozófiai építkezés a posztmetafizikai korban

Heller Ágnes életművének súlypontjai

Heller Ágnes néhány évvel ezelőtt még aktív résztvevője volt filozófiai életünknek, személyesen is ismerhettük őt, nyitott volt a megkeresésekre. Furcsa érzés most a hagyatékához történeti érdeklődéssel fordulni, és feltenni a kérdést, hogyan illeszthető be ez a sokszínű életmű a hazai és a nemzetközi gondolkodás történetébe.¹ Heller maga is ambivalens módon viszonyult saját filozófiai életútjához. A legtöbb szerzőtől eltérően intenzíven foglalkoztatta az a kérdés, milyen narratívában mondható el saját szerzői életútja. A filozófiai életút elmeséléséhez több kulcsot is a kezünkbe ad: míg például *A filozófiám történetében* egy igen tudatos és szisztematikusan építkező szerző képe bontakozik ki, *A bicikliző majom* című életútinterjúban egy olyan szerzőé, aki addig nem foglalkozhat az őt eredetileg érdeklő kérdésekkel (művészetrel és vallással), amíg az etikai és történelemfilozófiai életmű megalkotása révén nem dolgozta fel a holokauszt és a sztálinizmus traumáját.² (Mivel cikkemben a filozófiai életút feldolgozása kerül előtérbe, az első könyvre fogok fókuszálni.) Meggyőződésem azonban, hogy Heller nem akart a hazai vagy a nemzetközi gondolkodás kanonizált szerzőjévé válni. Vélhetően keserűen emlékezett vissza arra, ahogyan a hatalom halála után kisajátította az addig „belső ellenzéki” Lukács Györgyöt. Különösen fájdalmas lehetett, hogy Lukács „muzealizációja” egy időben zajlott tanítványainak, a Budapesti Iskola

A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa. Email: szucsasz2020@gmail.com

- 1 Heller Ágnes és Fehér Ferenc örökösei 2020 nyarán helyezték letétbe a hagyatékot Budapest Főváros Önkormányzatánál és Budapest Főváros Levéltáránál. A főváros által biztosított keretből már 2020 augusztusában megkezdődött a hagyaték feldolgozása. A hagyaték feldolgozása az egyik örökös, Hermann Zsuzsa és egy filozófus szakértő (jelen sorok szerzője) bevonásával zajlik. A főváros deklarált célja a hagyaték más hagyatékokkal (például Márkus György könyvtárával) való kiegészítése és a Budapesti Iskola Intézet létrehozása.
- 2 Heller Ágnes – Kőbányai János: *A bicikliző majom*. Múlt és Jövő, Budapest, 2004, 477.

tagjainak mesterükről történő „leválasztásával” és megbélyegzésével.³ Heller nem gyűjtötte szisztematikusan, „jó levéltáros módjára” saját életművének dokumentumait; klasszikus műveihez írt előtanulmányok például nem állnak rendelkezésünkre. (A kései művek megszületéseinek stádiumairól is a digitális dokumentumgyűjtemény elemei – Heller Ágnes elmentett dokumentumai, emailjei – tanúskodnak.) A fennmaradt dokumentumok jelentős része élményeket, életeseményeket, gondolatfoszlányokat rögzít: a hagyatékban például több napló, jegyzetfüzet, olvasónapló, útleírás, találkozásokról szóló feljegyzés és egy önéletrajzi írás is található. A hagyaték egy másik fontos eleme Heller Ágnesnek a kor neves gondolkodóival folytatott levelezése, amely egy kiterjedt kapcsolatháló lenyomata. E hagyaték ismeretében különösen érdekes a kérdés: vajon hogyan tudjuk beazonosítani a fennmaradt írások és a most előkerült dokumentumok mögött az egységes életművel rendelkező szerzőt, ha monografikus igénnyel közelítünk hozzájuk?

Monográfiák Heller Ágnes filozófiai életútjáról

Heller Ágnes filozófiai életútjáról még életében két jelentős nemzetközi monográfia is született. Az egyik a sidney-i egyetem professzoráé, John Grumley-é. Az *A moralist in the vortex Vortex of history History* című könyv⁴ bevezetője szerint Heller Ágnes nemzetközileg mint újbaloldali szerző ismert: nyugaton a legismertebb műve valószínűleg az 1974-es *Marx szükségletelmélete* című könyv. Grumley szerint viszont nem ismerhetjük fel Heller életművének jelentőségét, ha azt csak újbaloldali perspektívából vizsgáljuk. Grumley Heller Ágnes morálfilozófusi profilját szeretné megalkotni, egy olyan gondolkodót, akinek jelentősége Foucault-éhoz és Habermaséhoz mérhető. Ő is felveti azonban a kérdést: hogyan azonosíthatjuk azt a narratívát, amelyből kiindulva Heller szerteágazó morálfilozófiai és modernizációelméleti munkássága többé-kevésbé egységes filozófiai életútként elmesélhető.

Grumley nem egy egységes gondolati rendszer bemutatására, hanem hatalmas „feszültség-gócok” megragadására törekszik, amelyek Heller gondolkodását fiatal korától meghatározták. Olyan jellegzetes

3 Weiss János: A filozófusper és következményei. Történeti-filozófiai rekonstrukció. *Fordulat*, 2010:10, 173.

4 John Grumley: *Agnes Heller – A Moralist in the Vortex of History*. Pluto Press, London, 2005.

dilemmák bemutatását tűzi ki céljául, amelyeket Heller az életút különböző szakaszain egészen eltérően próbált megoldani. Hellert például – Grumley szerint – kezdettől az a törekvés jellemzi, hogy a normatív elmélet nézőpontját a mindennapi életet orientáló normákhoz és értékekhez kapcsolja. Ugyanakkor gyakran érvel amellett, hogy a klasszikus filozófiához kell fordulnunk, ha a modern kor etikai dilemmáira szeretnénk választ kapni. A mindennapi élet normáira épülő normatív elmélet és a klasszikus filozófiai perspektíva közötti feszültség még erősebb lesz, ha hozzátesszük, hogy Heller a helyes cselekvés elveinek azonosításánál hol az etikai intuíció, hol a racionális filozófiai gondolkodás szerepét hangsúlyozza. Egy másik feszültségforrást akkor azonosíthatunk, ha felismerjük, hogy Heller műveiben gyakran összeütközésbe kerül a társadalmelemző és a filozófus nézőpontja. Míg társadalomkutatóként gyakran annak bemutatására törekszik, hogy a szabadság és az egyenlőség normái újra és újra összeütköznek egymással a társadalmi valóságban, filozófusként rendszerint amellett érvel, hogy a szabadság és egyenlőség között mély, belső összefüggés van. Egy következő feszültség a rendszeralkotás igényéből adódik: Heller általában amellett érvel, hogy „nincs totális nézőpont”, és hogy minden normatív elmélet fallibilis; ugyanakkor az egész modern világ minden jelenségét átfogó koherens elmélet, egy kvázi-rendszerszerű társadalomfilozófia kidolgozására törekszik.⁵ Grumley nézőpontjából is látható persze, hogy Heller életműve nem egységes: Grumley Heller nagy fordulatairól is számot ad. A történet Grumley-nál a „marxizmus reneszánszával” kezdődik, majd átfogó jellemzést olvashatunk a társadalomfilozófiai és etikai problémákat inkább klasszikus-filozófiai oldalról vizsgáló „posztmarxista korszakról”. Heller kései munkáit már egy „reflexív posztmodernista” szerző műveiként azonosítja. Mindegyik korszakban jellemző azonban Heller Ágnesre, hogy újabb és újabb szempontból próbálja feloldani a korábban bemutatott elméleti feszültségeket. Szempontunkból az a módszertani kiindulópont fontos, amelyet Grumley ajánl: ne egy-egy kiemelkedő korszak nézőpontjából vizsgáljuk a helleri életművet. Ne csak a hatvanas-hetvenes évek újbóloldali diskurzusaiban kiteljesedő Heller Ágnes felől „fejtsük fel” az életművet; ne is csak a nyolcvanas-ki-lencvenes években szisztematikusan építkező morálfilozófus felől, és ne fogadjuk el, hogy Heller végeredményben posztmodern teoretikusként teljesedett ki. A felmerülő dilemmák mentén próbáljunk felvázolni egy tág értelmezési keretet, amelyben Heller gondolkodásának alakulása a maga dinamikájában feltárható.

5 Grumley: i. m., 1–19.

Lucy Jane Ward *A Freedom and Dissatisfaction in the Works of Agnes Heller* című könyvének⁶ kiindulópontja erősen szemben áll Grumley-ével. Ward elemzésében ismét inkább az újbaloldali tematika kerül előtérbe, e perspektívából azonban az életmű egészéről releváns interpretációt nyújt. A megjelenő gondolatmenet szerint Heller gondolkodásának újdonsága a hatvanas-hetvenes évek újbaloldali kontextusában abban állt, hogy Marxban nem csak a társadalmi viszonyok „hidegfejű” kritikusát látta meg, hanem azt a szerzőt is, aki a modern ember szenvedéseinek érzéketlen bemutatására törekszik. Újszerű interpretációt nyújtott például Marx *Gazdasági-filozófiai kézíratairól*. Ward kimutatja, hogy a művet a Frankfurter Iskola hagyományában azért tartották érdekesnek, mert úgy vélték, hogy a modern társadalmakat eluraló instrumentális racionalitás kritikájának kifejtését tartalmazza. Heller számára ez az írás inkább azért érdekes, mert Marx a modern ember szenvedéstörténetének érzéketlen bemutatására törekszik benne: Heller szerint ez a mű a modern ember Odüsszeiája. Ward úgy gondolja: ebből az interpretációs különbségből kiindulva Heller és a Frankfurter Iskola szerzőinek gondolkodása párhuzamosan, egymással kontrasztba állítva is bemutatható. Ward írásában Heller Ágnes gyakran jelenik meg Adorno kultúraelméletének „ellenpólusaként”: Heller Adornóval szemben úgy gondolja, hogy az autentikus emberi élet nemcsak egy magas rendű szellemi/kulturális szférában, hanem a hús-vér emberek hétköznapi valóságában is elérhető. Érdeemes megemlíteni, hogy a könyv egyik legizgalmasabb elemzése Heller *A szegény hatalma* című 1982-es művéről szól. (Érdekes, hogy Ward művében ez a könyv hangsúlyossá válik, hiszen Heller a visszaemlékezéseiben nem szokta a legjelentősebb írásai között felsorolni. Nem is könyvként hivatkozik rá, inkább két esszé többé-kevésbé esetleges összefűzésének tekinti.)⁷ Az elemzett műben Heller a mindennapi élet racionalitás-normáinak rekonstrukciójára törekszik. A mindennapi praxisból kiinduló differenciált racionalitás-tipológia felől amellet érvel, hogy Habermas kommunikatív racionalitás-konceptiója pusztán formális, és kiüresíti az ésszerűség fogalmát, és hogy Habermas racionalitás-tipológiája felől nem érthetjük meg a modern társadalmak legfontosabb konfliktusait.⁸ Ward gondolatmenetét olvashatjuk úgy is: az újbaloldaltól induló, a Frankfurter Iskola képviselőivel izgalmas vitákat folytató Heller Ágnes a nyolcvanas évek egyik legeredetibb baloldali Habermas-kritikáját alkotta meg. A monográfia egészét nézve azt láthatjuk, hogy – szemben Grumley elképzelésével – az újbaloldali nézőpontot

6 Lucy Jane Ward: *A Freedom and Dissatisfaction in the Works of Agnes Heller*. Lexington Books, London, 2016.

7 Heller Ágnes: *Filozófiám története*. Múlt és Jövő, Budapest, 2009, 92–93.

8 Ward: i. m., 147–160.

követve is releváns interpretáció alkotható Heller Ágnes filozófiai életútjáról: akkor is árnyalt képet kapunk, ha Heller életművét a Marxhoz való viszony és az (eredetileg) újmarxista filozófusoktól való eltávolodás dinamikájában vizsgáljuk.

Filozófia a posztmetafizikai korban

A harmadik monográfiát (amelyet részletesebben elemezni fogok) maga Heller Ágnes írta: 2009-ben jelent meg a *Filozófiám története* című műve. A szerző két nézőpontot is felkínál könyve olvasásához. 2008-ban Torinóban intenzív posztgraduális kurzust tartott filozófiájának legfontosabb témáiról,⁹ a könyv tehát e szeminárium tapasztalatai alapján született. A könyvet így akár tankönyvként vagy egyetemi jegyzetként is olvashatnánk. Az ilyen típusú befogadást azonban nagyban nehezíti, hogy a könyvben nem jelenik meg tematikus tagoltság, melynek alapján könnyen ellenőrizhetnénk, hogyan artikulált Heller Ágnes egy-egy témát életének különböző szakaszaiban. A másik, a szerző által ajánlott nézőpont szerint a könyvet a filozófus „egyik élettörténeteként”¹⁰ olvashatjuk. A művet eszerint vélhetően az önéletrajzi emlékezés filozófiájáról szóló elmélkedéseinek kontextusában lenne érdemes értelmeznünk: míg Heller Ágnes az életútinterjúiban beszámol életének legfontosabb eseményeiről és fordulópontjairól, most egy olyan könyvet foghatunk a kezünkbe, amelyben a szerző szubjektív módon vall gondolkodásának alakulásáról.

Én viszont amellet érvelek, hogy a művet egy másik nézőpontból is olvashatjuk. E nézőpont rögzítéséhez először Jürgen Habermas 1988-as *Nachmetaphysisches Denken* című művére, és az arról folyó vitákra utalok, amelyek nagy hatással voltak az Budapesti Iskola (egykori) tagjaira. Habermas e művében arra a kérdésre keresi a választ, mit jelent a modernizációs fordulat a filozófiában. Habermas a nyugati filozófia történetének klasszifikáló megragadására törekszik. Úgy gondolta, hogy az antikvitástól a skolasztikáig terjedő időszakot az ontológiai perspektíva dominanciája jellemezte. A megjelenő interpretáció szerint a Descartes-tól induló filozófiai hagyomány középpontjában viszont már az ismeret bizonyosságának kérdése állt: Habermas szerint e korszakot jellemezve érdemes a szubjektum- vagy tudatfilozófiai paradigma uralmáról beszélni. Habermas szerint a modern gondolkodásban kitüntetett szerepe van a

9 Heller: *Filozófiám története*. Id. kiad. 14.

10 Uo. 11.

nyelvfilozófiai fordulatnak; és a felismerésnek, hogy az értelemképződés nem az egyéni tudatban, hanem az interszubsztantívitás szférájában zajlik. Habermas szerint e fordulat után a filozófia legfontosabb feladata a gondolkodás diszkurzív feltételeinek feltérképezése.¹¹ E habermasi gondolat fontos kritikusa Márkus György (a „Budapesti Iskola” egyik tagja), aki felhívja a figyelmet a habermasi klasszifikáció problémáira. Eszerint a filozófia története nem írható le a három egymást váltó domináns paradigma felől: a filozófia történetében metafizikai és anti-metafizikai korszakok dinamikusan váltják egymást.¹² Úgy gondolja továbbá: a kortárs filozófia feladata nem állhat pusztán a racionális vita lehetőségfeltételeinek keresésében. Ha azonban Márkus kritikája helytálló, még élesebben merül fel az a kérdés, hogyan művelhető a filozófia a huszadik század fordulatai után, amikor a metafizikai és ismeretelméleti megalapozhatóság lehetősége eltűnt. Márkus szerint a kultúra az, amely ma is értelmet ad az élet különböző aspektusainak, így amellet érvel, hogy a metafizika utáni filozófia mint kultúraelmélet lehetséges.¹³ Feltevésem szerint Heller Ágnes új szempontból közelít a posztmetafizikai filozófia lehetőségének problémájához. Heller vélhetően úgy gondolja: a legtöbb jelenkori filozófus tevékenysége vagy a filozofálás alapfeltételeinek, pl. diszkurzív feltételeinek feltárására irányul, vagy feloldódik a szerteágazó, filozófiatörténetről, kultúráról, vallásról, politikáról vagy filozófiatörténetről szóló diskurzusokban. Mindkét esetben felmerül a kérdés: vajon beszélhetünk-e még hagyományos értelemben vett „filozófiai életműről”? Felismerhető-e a sajátos arcúval rendelkező, sajátos gondolkodási utat bejáró szerző a kultúráról, társadalomról, vallásról, művészetekről szóló hetero-interpretációk vagy a filozófia alapjairól szóló diszkussziók sokasága mögött? Az ismeretelméleti és metafizikai megalapozás lehetősége nélkül beszélhetünk-e még az egyes korszakokon átívelő szisztematikus filozófiai építkezésről? Feltevésem szerint Heller *Filozófiám története* című művében saját példáján keresztül azt kívánja demonstrálni, hogyan lehetséges alkotói korszakokon átívelő filozófiai építkezés a posztmetafizikai korszakban. Úgy gondolom továbbá, hogy Heller ebben a könyvében alapvetően a hosszú

11 Feltehetőleg ezzel a gondolattal vitatkozik számos művében Vajda Mihály is. Vajda számot vet a posztmetafizikai fordulat jelentőségével, de a konszenzusorientált racionális diskurzus felől az önmegismerésre orientált beszélgetés elméletének megalkotására törekszik. Lásd pl. Vajda Mihály: *Ilisszosz-parti beszélgetések*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2001, 19. Weiss János: *Lukács György és tanítványai*. Aron Kiadó, Budapest, 2018, 147.

12 Márkus György: *Metafizika – mivégre?* Osiris, Budapest, 1998, 126. Weiss János: *Lukács György*, 203.

13 Márkus György: *Metafizika – mivégre?* Osiris, Budapest, 1998i. m., 9. Weiss: *Lukács György...* Id. kiad. 209.

távú filozófiai építkezései felől tekint vissza az életművére, és ez a monográfia szerkezetét, felépítését és hangsúlyait is alapvetően meghatározza.

A szisztematikus építkezés lehetősége

A *Filozófiám története* című mű gondolatmenetét követve szembevetendő, hogy Heller életművében újra és újra visszatér a szisztematikus (bár nem a metafizikától a gyakorlati filozófiáig tartó) filozófiai építkezés igénye. (1) Az 1956-os forradalom előtt fogalmazódik meg benne egy általános etika megírásának igénye. Lukács György viszont rábeszéli, hogy írja meg Lenin etikáját. E munkához előtanulmányokat végez: ebből születik meg a *Csernisevskij etikai nézetei* című könyv (1956). A könyvet hamarosan távolinak érzi saját személyiségétől. Megírása közben a marxi funkcionális kikerülésével egy erkölcs-definícióhoz jut: „az erkölcs nem más, mint az egyéni cselekvés tartalmának viszonya a társadalmi tartalomhoz.”¹⁴ E definíció felől egyrészt tarthatatlanná válik a leninista etika megalapozásának programja: Lenint nem érdekelték az egyéni cselekvés szubjektív mozgatórugói, tehát (a definíció értelmében) az etikai kérdések sem. A definíció megalkotása azonban egy etikai építkezés lehetőségét vetíti előre, melynek során nagy, átfogó definícióktól haladunk az etikai kérdések kontextualizálása felé. Hellernek az ötvenes évek végén írt művei közül mégsem az általános etikáról szóló műve¹⁵ az ismertebb és a karakteresebb, hanem a látszólag történeti tematikájú *Az arisztotelési etika és az antik ethos* (amely csak 1966-ban jelenhetett meg.)¹⁶

(2) Heller a hatvanas évek elején egy több művön át tartó nagy „projektum” megalkotását határozza el: a dinamikusan fejlődni képes ember eszméjének kialakulását és fejlődését követné végig a 19. századig. Az eredeti terv szerint a projekt részeként írná meg a reneszánsz-könyvet, melyet több követne, de úgy tűnik, hogy visszamenőleg az Arisztotelész-könyv is e projekt első elemének minősülne. Heller azonban szembesül azzal, hogy e projekt végrehajthatatlan; a kudarc okát azonban nem jelzi.

14 Heller Ágnes: *Csernisevskij etikai nézetei (Az értelmes önzés problémája)*. Szikra, Budapest, 1956, 12.

15 A könyv nem azonos Hellernek a nyolcvanas évek végén írt *Általános etikájával* (magyarul: Cserépfalvi Könyvkiadó, 1994). Az ötvenes évek végi Heller Ágnes általános etikáról vallott nézeteit *A szándéktól a következményig. Előadások az általános etikáról* című mű tartalmazza (Magvető, Budapest, 1970).

16 Heller: *Filozófiám története*. Id. kiad. 36–41.

Lehet, hogy a történeti probléma kibontása több könyvön át nem segíti a filozófiai probléma artikulálását: az elemzés kultúrtörténeti és normatív-filozófiai szálai hosszú távon széttartóvá válhatnak. Heller így 1965-re csak a *Reneszánsz ember* megírását fejezi be. A könyv így a kezdődő újbaloldali korszak nyitódarabjává (talán legjelentősebb művévé) válik, és a kultúrtörténeti aspektus helyett átmenetileg a rendszerkritikai olvasat válik meghatározóvá. Eszerint: a mű az egységes vallási hagyomány kontextusában kialakuló kulturális sokféleség leírása felől kérdez rá a marxizmuson belüli pluralizmus lehetőségére.¹⁷

(3) Heller legközelebb a hetvenes évek végén, a Budapesti Iskola felbomlását követően, az emigrációban érzi úgy, hogy nekiállhat egy nagy szisztematikus munkának. Heller a szisztematikus munkát kezdettől egy „épület felhúzásaként” gondolja el. Descartes-tal vagy a német idealizmus szerzőivel szemben azonban nem vertikálisan, hanem horizontálisan terjeszkedő épületről ír. A másfél évtizedig tartó, ezúttal sikerrel járó építkezést utólag egy „patkó alakú” épületegyüttes megalkotásaként rekonstruálja. A patkó bal oldalán a történelemmel foglalkozó három mű: *A történelem elmélete* (1982), *A történelemfilozófia fragmentumokban* (1992) és *A modernitás elmélete* (1997) foglal helyet. A jobb oldalon a moráleméleti trilógia három kötete: az *Általános etika* (1994), a *Morálfilozófia* (1996) és a *Személyiségetika* (1999). A patkó csúcán az etika és a modernizációelmélet nézőpontját szintetizáló *Az igazságosságon túl* című mű (1990) található.¹⁸ Az egyes diszciplínákban (történelemelmélet, modernizációelmélet, etika) történő előrehaladás ezúttal nem nagy fogalommeghatározásoktól halad a konkretizálás felé. Heller mind a történelemelméletében, mind az etikájában a tárgykörbe tartozó jelenségek körülhatárolására és magyarázatára törekszik, majd a felmerült problémákat elemzi a köznapi cselekvések kontextusában, és megpróbálja analizálni a klasszikus filozófia problémahorizontján is.

Azzal, hogy egy horizontális épületet gondol el, azt üzeni: az építkezés sorrendje többé-kevésbé esetleges; a klasszikus filozófia épületével szemben az egyik épületrész megroggyanása nem vezet automatikusan az egész összeomlásához. Ebben az építményben viszont fontos szerepe lehet az újjáépítésnek: a történelemről szóló fejtegetésben előkerülhet olyan belátás, melynek szemszögéből az etikai koncepció egyes részeit újra kell gondolni stb. Filozófiájának megalkotásakor Heller sem követi az eredetileg tervezett időbeli sorrendet. Az első két moráleméleti mű megalkotása után áttér a történelemfilozófia problémájára (halogatja annak a problémának a megoldását, hogyan alkosson filozófiai igényű személyiségetikát

17 Uo. 65–69.

18 Uo. 175–197.

egy olyan korban, ahol a filozófus autoritása megrendül). A történeti trilogia utolsó darabjának megalkotása előtt viszont visszatér a *Személyiség-etika* megírására (épp ellenkező okokból: a modernizációelmélet „fejben elkészült”, átgondolásakor nem szembesül új kérdésekkel).

Hellernek azonban nem pusztán az a célja, hogy az építőmester allegóriáját megmentse a posztmetafizikai gondolkodás számára. Heller művében a rendszerépítő filozófus új képe körvonalazódik, aki nem a metafizikai alapoktól halad a gyakorlati filozófia felé. Az új típusú, szisztematikusan építkező filozófus (a patkó közepén álló építőmester) olyan nézőpont kijelölésére törekszik, amelyből az ember alkotta világ egészéről – a morálról, kultúráról, történelemtől, modernizációról – átfogó és konzisztens képet alkothat. Nem kizárható viszont, hogy egy másik jelentős filozófus talál egy nézőpontot, amelyből kiindulva szisztematikus munkával átfogó, konzisztens és releváns képet képes alkotni az ember alkotta világról, a kultúráról és a társadalmi valóságról.

A teleologikus struktúra korlátai

Heller Ágnes életművére visszatekintve úgy gondolja, „filozófiájának megalkotása” az etikát és a történelemelméletet integráló építmény létrehozását jelentette. Ebből a nézőpontból bontakozik ki visszamenőleg a *Filozófiám története* című mű struktúrája. Eszerint Heller Ágnes életműve négy, egyenként tizenöt-tizenöt éves periódusra osztható: *A Tanulóévekre* (1950–1965), *A dialógus éveire* (1965–1980), *Az építkezés és az intervenció éveire* (1980–1995) és a *Vándorévekre* (1995–2009).¹⁹ E négy korszak megkülönböztetése többé-kevésbé megfelelően jelöli ki Heller életművének legfontosabb fordulópontjait.²⁰ Sok szempontból problematikus azonban, hogy Heller e négy korszak történetét egy olyan teleologikus struktúrában mondja el, amelynek fókuszában az 1980 és 1995 közötti „építkezés” áll.

E struktúrának több hátránya van. (1) Egyrészt a teleologikus szerkezet fókuszában egy hagyományos etikai és történeti életművet felépítő filozófus áll. A műben kibontakozó perspektívából nézve így Heller politikai érdeklődése valamelyest háttérbe szorul, politikai-filozófiai vagy politikai-szociológiai munkássága nem képezi az életmű lényeges részét.

19 Heller: *Filozófiám története*. Id. kiad. 9.

20 Részben erre támaszkodik a hazai kollégák egy nemzetközi fórumon megjelent nekrológia: Szabados Bettina – Hévízi Ottó: Spomenka na Ágnes Heller. *Filozofia*, 2020 (75):1, 72–75.

Heller etikai műveinek lehetséges politikai vonatkozásait rendszerint lényegtelennek vagy elhibázottnak tartja (pl. filozófiai szempontból rossz döntésnek tartja, hogy a Csernisevszkij-könyvet a Nagy Imre-féle „értelmes önzésen” alapuló politikai etika szolgálatába állítja).²¹ A „dialógus éveiről” úgy látja ugyan, hogy abban természetes módon kapcsolódott össze a filozófia és a „világ ügyeiről való gondolkodás.” Az „építkezés éveinek” politikai témájú dolgozatait (pl. a Fehér Ferencsel közösen írt *Diktatúra a szükségletek felett* [1983] című művét) viszont már egy másik területre történő „beavatkozásként”, intervencióként jellemzi.²² Összességében elveszni látszik az az – egyébként kézenfekvő – lehetőség, hogy Heller életművét alapvetően a változó politikai erőtér kontextusában vizsgáljuk.

(2) A *Filozófiám története* az életművet látszólag négy arányos korszakra bontja: négy, körülbelül 15–15 éves periódusokról van szó; igaz, az építkezés éveiről szóló rész a legterjedelmesebb. Ennél fontosabb azonban, hogy Heller e korszaknak aránytalanul nagy súlyt ad azért, hogy úgy gondolja: ez az a korszak, amelybe minden korábbi gondolati törekvés (mint egy nagy állóvízbe) befolyik.²³ Meg kell jegyezni, hogy Heller sokoldalúan és részletesen jellemzi a más korszakokban megjelent írásait is. Olykor mégis hajlik arra, hogy olyan, „saját jogon” híressé vált, határozott álláspontot képviselő műveket, mint a Csernisevszkij-könyv, Arisztotelész etikája, sőt a dialógus éveinek kiemelkedő írását: *A mindennapi életet* (1970) is a későbbi „nagy művek” előtanulmányaiként jellemezze.²⁴ Az előszó szóhasználatával: olyan művekként, amelyekben „embrionális formában” benne rejlenek a későbbi filozófiában kiteljesedő gondolatok.²⁵

(3) Heller sokrétű interpretációt nyújt a kései, 1995-től kezdődő korszakáról. Nem biztos azonban, hogy a megjelenő teleologikus struktúra felől teljes egészében fel lehet mérni a kései korszak jelentőségét. (A vízrajzi metaforánál maradva: bár a kép nem minden elemében helytálló, de el tudjuk gondolni, hogy a fiatalkori művek, mint kis patakok és folyók beleömlenek a rendszeres filozófia állóvizébe. A metafora viszont félresiklik akkor, amikor el kell gondolnunk a késői kor műveit: ekkor ugyanis az állóvízből kiáramló patakokról, folyókról kéne beszélnünk.) E korszak jelentős művei a művészettel és a vallással foglalkoznak: gondoljunk a *Kizökkent időre* (2000), az *Ímhol vagyokra* (2006), *A halhatatlan komédiára* (2007), vagy *A mai történelmi regényre* (2010). A teleologikus szerkezet

21 Heller: *Filozófiám története*. Id. kiad. 35–36.

22 Uo. 127.

23 Uo. 293.

24 Uo. 175.

25 Uo. 18.

felől talán azt mondhatnánk, hogy a rendszerét már befejező filozófus az utolsó évtizedekben életének különböző szinterei között utazgat, de közben filozófusként, gondolatban is állandóan „úton van”: kirándulásokat tesz más tudományterületekre (minderre egyszerre utal a „vándorévek” kifejezés). E perspektívából kevésbé látszik, hogy Heller e korszakában valószínűleg a korábbiaktól gyökeresen eltérő választ ad a „filozófia alaptalanná válásával” összefüggő kihívásra. A rendszerépítés vagy a dialógus helyett egyrészt a hetero-interpretációk megalkotását, másrészt (leszámolva a filozófia rendszeralkotó igényével) a filozófia eredeti értelmének, a művészettel közös gyökereinek feltárását tekinti a filozofálás adekvát formájának.²⁶

Heller Ágnes önmagával folytatott párbeszéde

Eddig amellet érveltem, hogy Heller Ágnes a *Filozófiám történetében* döntően teleologikus perspektívából tekint vissza életművére: pl. hajlik arra, hogy a korai műveit az érett, rendszeres filozófia periódusának nézőpontjából, olykor az oda vezető út mérföldköveiként értelmezze. Feltevésem szerint azonban a fiatalkori munkákhoz való értelmező megértés egy másik, dialogikus útja is kirajzolódik Heller Ágnes könyvében; igaz, nem ez lesz a meghatározó.

Ennek megvilágításához a „dialógus éveiről” szóló fejezetnek ahhoz a szöveghelyéhez fordulok, ahol Heller a *Vallomások a filozófiáról*²⁷ című művét elemzi. Heller kiemeli, hogy a radikális filozófia kifejezésnek két eltérő fogalma jelenik meg a hetvenes években írott könyvében. (1) Pozitív kontextusban elemzi azokat a szöveghelyeket, ahol a „radikalizmus”

26 A *Filozófiám történetében* inkább a vallásról, a művészetről és a politikáról szóló hetero-interpretációk megalkotásán van a hangsúly. Az utóbbi években megjelent írásokból az is körvonalazódik, hogy Hellert a filozófiának mint eredetileg irodalmi/drámai műfajnak a jellegzetességei foglalkoztatták. Pl.: Heller Ágnes: A poeta maszkjai. In uő: *Filozófiai lábjegyzetek*. Szerk. Daróczi Enikő, Laczkó Sándor, Weiss János. Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Szeged, 2020. Épp a cikk megírása közben jelent meg Heller utolsó jelentős könyve, amely filozófia és tragédia (mint két irodalmi műfaj) viszonyáról szól. Lásd Heller Ágnes: *Tragédia és filozófia*. Párhuzamos történet. Gondolat, Budapest, 2021.

27 A könyv – Heller Ágnes visszaemlékezése szerint – 1975-ben íródott, két különböző változatban. Németül 1978-ban, és 1982-ben fordították angolra. Először 2009-ben jelent meg magyarul *A filozófia radikalizmusa* címmel. Lásd Heller Ágnes: *A filozófia radikalizmusa*. Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2009, 19.

kifejezés a jelentős filozófusok által elfoglalt totális nézőpontra utal. Pontosan rekonstruálja egykori gondolatmenetét, amely szerint a jelentős filozófusok a filozófia fogalmi készletét is megújították, és olyan újszerű interpretációt alkottak a világról, amelynek nézőpontjából pusztán véleményként leplezték le mindent, amit mások korábban szépnek, jónak és igaznak gondoltak. A megjelenő gondolatmenet szerint a nagy filozófiák egyes állításai ugyan falszifikálhatók, az ilyen típusú cáfolat azonban nem rengeti meg az elmélet egészét. A jelentős filozófia érvényessége csak egy vele szemben felépülő másik jelentős filozófia nézőpontjából kérdőjelezhető meg.²⁸ Az első meghatározás értelmében tehát minden jelentős filozófia radikálisnak nevezhető (Platontól Descartes-on át Sartre-ig és Heideggerig), függetlenül attól, hogy hogyan viszonyul a társadalom átalakításának különböző programjaihoz.

(2) Kritikus hangon, kisebb terjedelemben mutatja be a *Vallomás a filozófiáról* című műnek azt a szöveghelyét, ahol a filozófiákat aszerint csoportosítja, mennyiben reflektálnak az emberek radikális szükségleteire. (Radikálisnak hívja azokat a szükségleteket, amelyek kielégítése nem lehetséges a fennálló társadalmi viszonyokon belül, amelyek kielégítéséhez nagy társadalmi átalakulásra, emancipatorikus folyamatra van szükség.) Az így kirajzolódó társadalmi-politikai radikalizmusfogalom azonban egyrészt nehezen egyeztethető össze a radikális filozófia korábban bemutatott inkluzív fogalmával: ha ez a meghatározás helytálló, akkor a megelőző gondolatmenet érvénytelenné válik. A társadalmi-politikai szempont behozatala után ráadásul (legalábbis időskori önkritikája szerint) nagy teret enged a szubjektív politikai álláspont megjelenítésének: a filozófusokat lényegében személyes szimpátia szerint sorolja be a „baloldali” és „jobboldali radikális filozófiák” kategóriába.

Ezután váratlan fordulat következik: Heller Ágnes felidézi, amit a radikális filozófiáról szóló elemzésének megírása után álmodik. Álmában megjelenik fiatalkori énje, aki nehezményezi, hogy nem viszonyul megértő módon egykori könyve egészéhez; nem érti meg a radikális filozófia második meghatározásának lényegét. A fiatal Heller Ágnes „igazságtalansággal” és „az eszmék iránti közömbösséggel” vádolja meg időskori önmagát.²⁹ A fiatal és az idős Heller vitája a szöveg rövidsége és homályossága miatt nehezen rekonstruálható. Az idős Heller fiatalkori énjével szemben nehezményezi, hogy a *Vallomás a filozófiáról* című könyvnek ezen a részén retorikai szempontok válnak uralkodóvá a racionális érvek helyett. Ha jól értelmezzük a fiatal Heller válaszát, azt rója fel, hogy a megjelenő gondolatmenet politikai éle csak Heller időskori, radikálisan

28 Heller: *Filozófiám története*. Id. kiad. 104–105.

29 Uo. 108.

megváltozott politikai nézetei felől válik hangsúlyossá; így az idős Hellerben végül fel sem merül, hogy a „bal- és jobboldali radikalizmus” felosztása mögött racionális megfontolások állnak, és hogy e felosztás konzekvens gondolatmenetbe illeszkedik. Ha kiélezzük a kritikát, úgy is fogalmazhatunk: az idős Heller politikai előítéletei miatt eleve visszautasítja a kritikai analízis lehetőségét. Az idős Heller ezzel szemben annak az álláspontjának ad hangot, hogy a „bal- és jobboldali radikalizmus” a „radikális filozófia” korábban bevezetett fogalmával szemben alapvetően politikai fogalmak. A politikai fogalmaknak az idős Heller szerint normatív élük van, ugyanakkor megfelelő kiindulópontot kell képezzenek az empirikus valóság értelmezéséhez. A megjelenő kritika szerint azonban a kategóriapár nem járul hozzá az empirikus valóság megértéséhez. A fiatal Heller viszont amellettt érvel, hogy filozófusként „jogában áll” normatív-regulatív fogalmakat is használni. Az idős Heller ezután újrafogalmazza kritikáját: eszerint a könyv utolsó fejezetében úgy használja a normatív fogalompárt, hogy tisztán leíró értelműként állítja be azt. Árulkodónak tartja azt is, hogy a problematikus fogalompár nem a filozófiai gondolat felvázolásakor, hanem a gondolatmenet végén jelenik meg: amikor a filozófiai probléma már kellőképpen ki van tárgyalva.³⁰

Ha nem egy álomról (vagy egy szerző belső vívódásáról) lenne szó, akkor azt várnánk, hogy a vita kibomlik. Egyrészt van olyan közös pont, amelyben (ha ezen a szöveghelyen nem is jelenik meg) az eltérő politikai álláspont ellenére „a két Heller Ágnes” valószínűleg megegyezik: léteznek radikális szükségletek. Talán nem lenne egyetértés abban, hogyan jelölhető ki a radikális szükségletek köre. Abban viszont akár egyet is érthetnének, hogy a normatív filozófiák aszerint is csoportosíthatók, hogy hangot adnak-e a különbözőképpen értelmezett radikális szükségleteknek. Meg lehetne vizsgálni például, hogy az így létrejött csoportosítás mit tesz hozzá a radikális filozófia fogalmához, vagy, hogy teljesen másik diskurzusról van-e szó. Innen indulva meg lehetne erősíteni vagy cáfolni lehetne, hogy a bal- és jobboldali radikalizmus fogalmai a radikális szükségletekről szóló konzekvens gondolatmenetbe illeszkednek-e vagy sem. Érdemes lenne tisztázni, hogyan vélekedett a fiatal Heller Ágnes arról, miként igazolható racionálisan egy normatív-filozófiai nézőpont érvényessége, és arról, hogy ez a filozófiai perspektíva miben különbözik az egyéni értékpreferenciáit követő individuum nézőpontjától. E kérdésfeltevések felől, a szöveget szem előtt tartva több oldalról meg lehetne vizsgálni, hogy a jobb- és baloldali radikalizmusról szóló rész túlmutat-e a politikai retorikán.

Heller az álomból való felébredés után is reflektál fiatalkori énjének megnyilvánulásaira. Kifejti: ha az ember idős korában olvassa fiatalkori

szerelmes leveleit, azok patetikus hangneme túlzónak és olykor nevetségesnek tűnik. Ehhez hasonlóan: ha egy szerző újraolvassa régi, normatív kérdéseket tárgyaló munkáit, a filozófiai tartalom befogadásával nem lesz gondja, de a régi politikai szenvedély már idegennek fog tűnni számára. Az érzelmek változnak és lehetetlen újraélni őket, a gondolat azonban időtlen és mindig újragondolható. Az idős Heller így végül sajátos módon tesz igazságot fiatalkori énje és önmaga között: nincs oka arra, hogy kétségbe vonja fiatalkori politikai szenvedélyének őszinteségét, de mint filozófusnak nincs dolga ezzel. Ezt a választ azonban nem érezhetjük kielégítőnek. Heller a mű filozófiai és retorikus részét már a „vita” elején megkülönböztette, most csak radikalizálta az álláspontját. Emlékszünk rá: a fiatal Heller „igazságtalansággal” és az „eszmék iránti közömbösséggel” vádolta időskori énjét. Nem azt nehezményezte, hogy a retorika és a pátosz nem hatja át az időskori ént, hanem hogy nem tesz erőfeszítéseket annak érdekében, hogy kitágítsa a filozófiai értelmezés horizontját. Az „igazságtalanság” vádját például értelmezhetjük úgy: az idős Heller nem veszi olyan komolyan fiatalkori szerzői autonómiáját és eredetiségét, mint időskori önmagáét: nem „lakja be” ifjúkori filozófiáját, inkább az „érett” filozófiája felől tekint vissza. Az „eszmék iránti közömbösség” vádját érthetjük úgy is, hogy az idős Heller nem jár el olyan alaposan korábbi filozófiai gondolatmenetének elemzésénél, ahogyan egyébként a gondos filozófusnak-filozófiatörténésznek a sajátjával akár szöges ellentétben álló nézeteket képviselő szerző művének rekonstrukciójánál el kell járnia.

E feloldatlanság és a nyitott kérdések ellenére az álomról szóló szöveg fontos része a *Filozófiám történetének*. A fiatalkori Hellernek adott sajátos válasz ellenére mégiscsak felsejlik egy olyan szerző képe, aki nem fordított hátat fiatalkori énjének. Akit vívódás jellemez: igazolni szeretné magát ifjúkori radikális énje előtt. A „fiatalkori én” érvrendszerében ráadásul felsejlik egy differenciált filozófiai önéletrajzírás lehetősége is. Eszerint az idős szerző előtt nyitva áll a lehetőség, hogy filozófiatörténeti alaposággal rekonstruálja egykori gondolatmenetét. Ehhez hozzáadódik a szerző személyének azonossága, amely akár segítheti a történeti távolságtartás áthidalását. Az idős filozófus kiemelheti egykor rejtve maradó érveit és motivációit. Vitába szállhat egykori legerősebb érveivel, és a fiatalkori elvárások fényében is igazolhatja a megtett filozófiai út helyességét.

Dolgozatomban három, Heller Ágnesről szóló monográfia vizsgálatára tértem ki (legalaposabban a saját maga által írt *Filozófiám történetének* vizsgálatára). Úgy láttam, mindhárom kötet tanulsággal szolgálhat későbbi monografikus igényű életútelemezések megalkotásához. John Grumley-nál olyan megközelítésre láttam példát, amely Heller gondolkodásának legfőbb dilemmáit azonosította, e dilemmák megoldási lehetőségeit vizsgálta Heller különböző korszakaiban. Úgy láttam, Lucy Jane

Ward „kitágította” az újbaloldali-társadalomfilozófus Heller Ágnesről szóló interpretációt, így az életművet a marxista, újbaloldali és poszt-marxista társadalomfilozófusokkal folytatott viták kontextusában vizsgálta. A *Filozófiám történetében* végül egy olyan szerző képe is kirajzolódott, aki egy életen át tartó dialógust folytat önmagával. E dialógus főbb témáinak, ellentmondásainak feltárása is fontos feladata lehet a helleri életművet feltárni kívánó filozófiatörténész számára.